

ERMENİ MESELESİ BAĞLAMINDA SÜLEYMAN NAZİF¹

Kabul Tarihi: 05.02.2016

Yayın Tarihi: 13.04.2016

Oktay BOZAN***Öz**

Osmanlı Devleti'nin son dönem devlet adamlarından ve aydınlarından birisi olan Süleyman Nazif, Ermeni meselesi gibi önemli toplumsal hadiselerle duyarlılık göstermiş ve bu konuda etkin mücadele vermiştir. Diyarbakır'ın saygın ailelerinden birisine mensup olan Süleyman Nazif, 1895 yılında Diyarbakır'da meydana gelen Ermeni olaylarını araştırmak amacıyla oluşturulan Tahkikat Komisyonu'nda görevlendirilmiştir. Bu dönemde Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu Vilâyet-i Sitte'de bir Ermeni devletinin kurulması fikrine karşı kalemi ve sözleriyle mücadele etmiştir. Mütareke döneminde ise başyazarlığını yaptığı Hadisat gazetesindeki yazılarıyla, I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin tehciri üzerinden yürütülen tartışmalara katılmıştır. Süleyman Nazif, I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin Ermenilere soykırım uygulamadığını, yapılan tehcirin ise zaruretten kaynaklandığını, bunun da en iyi şekilde uygulanmaya çalışıldığını belirtmiştir. Tehcir sırasında görevini suiistimal eden kişilerin tutumunun ise devlete mal edilmemesi gerektiğini belirterek, bu durumunun bireysel bir hareket olduğunu vurgulamıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Ermeni, Ermeni tehciri, Hadisat, Süleyman Nazif.

SÜLEYMAN NAZİF IN THE CONTEXT OF ARMENIAN ISSUE**Abstract**

Süleyman Nazif, one of the intellectuals and statesmen in the late period of Ottoman State, showed awareness to important social events such as Armenian Question and struggled for it actively. Nazif, who belongs to one of the prestigious families of Diyarbakır, was charged in The Commission of Inquiry, which was formed in order to investigate Armenian Events occurring in Diyarbakır 1895. In that period, he fought against the idea of founding an Armenian State in Six Provinces (Vilâyet-i Sitte) in which Diyarbakır is with his "pen" through his writings and remarks. During warfare, with his writings on "Hadisat" where he worked as an editorial writer, he joined the arguments on forced migration. He stated that Ottoman State hadn't committed genocide on Armenians and the migration had stemmed from a "must". This necessity was put into practice as well as possible. The attitudes of those who misconduct in this period should not be attributed to the Ottoman State and emphasized that this situation was an individual initiative.

Key Words: Diyarbakır, Armenian, Armenian Migration, Hadisat, Süleyman Nazif.

Giriş

Süleyman Nazif, birçok yerde mutasarrıflık görevinde bulunmuş olan Diyarbakırlı Said Paşa'nın oğlu olarak 1869 yılında Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir. Babasının vazifesi nedeniyle çocukluk yıllarını Harput, Maraş ve Mardin'de geçirmiş ve babasının arkadaşlarından Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. İdari görevine Muş Sancağı Reji Müdüriyeti'nde başlamış ve Mardin ile Diyarbakır'da ufak çaplı memuriyetlerde bulunduktan sonra, Ermeni meselesini incelemek için görevlendirilen Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Feriki Abdullah Paşa'nın kâtabi olarak görevlendirilmiştir.

Süleyman Nazif Bey, 1897 senesinde II. Abdülhamit'e karşı muhalefetin merkezi olan Paris'e gitmiş ve burada Jön Türklerle ve özellikle de Mizancı Murad ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. Paris'ten dönmesi karşılığında Hüdavendigar Vilayeti Mektupçuluğu'na tayin edilmiştir. Hüdavendigar Vilayeti'nde yaklaşık on iki sene

¹ Bu yazı, Said Paşa ve Süleyman Nazif Sempozyumu (26-27 Mart 2015 Diyarbakır)'unda sunulan tebliğin genişletilmiş hâlidir.

mektupçuluk vazifesini ifa eden Süleyman Nazif, II. Meşrutiyetin ilanını müteakiben Konya Vilayeti Mektupçuluğu'na atanmak istemişse de, bu görevi kabul etmeyerek İstanbul'a dönmüş ve Yeni Tasvir-i Efkâr gazetesinde yazarlık yapmaya başlamıştır. Bunun akabinde 19 Eylül 1909'da Basra Valiliği'ne atanmıştır. Yaklaşık bir sene Basra Valiliği görevinde bulunduktan sonra görevinden istifa eden Süleyman Nazif, bundan sonra sırasıyla Kastamonu, Trabzon, Musul ve Bağdat valiliklerinde bulunmuştur.

Süleyman Nazif, Mütareke döneminde de İstanbul'da bulunarak Hadisat gazetesinde başyazarlık yapmıştır. Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kurulmasına da öncülük eden Süleyman Nazif Bey'in Rum ve Ermenilerin Fransızların İstanbul'a girişi esnasında yapmış oldukları sevinç gösterileri aleyhinde son derece sert bir üslupla kaleme almış olduğu "Kara Bir Gün" isimli yazısı, Hadisat gazetesinin 17 gün kapatılmasına neden olmuştur. Zaten Süleyman Nazif Bey, bundan birkaç sene sonra Mart 1920 tarihinde işgal kuvvetleri hakkındaki sert beyanatları ve yazıları nedeniyle İngilizler tarafından Malta Adası'na sürülmüştür. 1.5 yıllık sürgünün ardından İstanbul'a dönen Süleyman Nazif, Son Telgraf, Peyam-ı Sabah, Yeni Ses ve Resimli gazeteleri ile Yarın, Mahfil, Asri Türkiye ve Servet-i Fünun dergilerinde yazılar yazmıştır. Süleyman Nazif, 4 Ocak 1927 tarihinde İstanbul'da zatürre hastalığı nedeniyle vefat etmiştir².

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin yaklaşık son elli yılını ve keza Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin de doksan yıllık tarihini meşgul eden ve önemli bir dış politika meselesi olan "Ermeni Meselesine" Süleyman Nazif'in bakışı ele alınacaktır. XIX. yüzyılın sonlarında Anadolu'nun birçok vilayetinde olduğu gibi Vilâyât-ı Sitte'de yer alan Diyarbakır Vilayeti'nde Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir takım karışıklıklar meydana gelmiştir. Büyük Devletlerin baskısı ve Ermeni komitacılarının tahriki ile ciddi bir ulusal ve uluslararası mesele haline gelen bu meseleyi Süleyman Nazif'in yakından takip ettiği görülmektedir.

1895 yılının ortalarında Ermeniler lehine Osmanlı Hükümeti'nin islahata zorlanması ve Ermenilerin bu gelişmeler nedeniyle propagandaya ve hatta silahlanmaya başlaması Diyarbakır ahalisini tedirgin etmiştir. Bu süreçte 25 yaşlarında olan Süleyman Nazif'in çok enerjik ve saygın bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır'da Müslüman ahalinin Ermeniler lehine yapılması düşünülen İslahat projelerine karşı Babıali'ye çektiği telgrafın Süleyman Nazif tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Diyarbakır ahalisinin hassasiyetlerini ve bu meseleye bakışının dile getiren Süleyman Nazif, ayrıca 1 Kasım 1895 tarihinde vilayet merkezinde meydana gelen olaylardan sonra II. Abdülhamit tarafından olayların mahiyetini araştırmak için Abdullah Paşa başkanlığında vilayete gönderilen Tahkikat Komisyonu'nun raporlarını da kaleme almıştır. Dolayısıyla bizim Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen Ermeni olaylarıyla ilgili olarak elde ettiğimiz bilgilerin bir kısmı Süleyman Nazif tarafından ifade edilmiştir. Bu raporlardaki bilgilerden hareketle Süleyman Nazif'in Ermeni Meselesine bakışını öğrenmek mümkündür. Diyarbakır'da meydana gelen olaylar mümkün olduğunca, Süleyman Nazif'in kâtabi olduğu telgraflar ve rapor dikkate alınarak ele alınarak değerlendirilecektir.

Bunun yanı sıra Süleyman Nazif'in Mütareke yıllarında, halen daha Osmanlı Devleti için bir problem olan, Ermeni Meselesine dair Hadisat gazetesinde yazdığı yazılar bu konuya bakışını ortaya koymaktadır. Ermeni tehcirinin 100. yılına girdiğimiz bu dönemde, Osmanlı

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Bölümü, oktaybozan210@gmail.com.

² Şevket Beysanoğlu, *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği, Ankara 1979, s.8-52; Hayri Orhun ve Mehmet Belek ve Celal Kasaroğlu, *Haz. Meşhur Valiler: 50 Ünlü Vali*, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969, s.353-373; Muhammet Gür, "Süleyman Nazif", *DİA*, 2008, C.XXXVIII, s.92-94.

Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermenilere yönelik almış olduğu tehcir kararının yankıları ve soykırım tartışmalarına dair Süleyman Nazif'in yazıları olayların farklı cephelerden değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin en önemli ve yakıcı meselesi olan Ermeni Meselesine dair dönemin görgü tanıklarından ve bürokratlarından birisi olan Süleyman Nazif'in değerlendirmeleri dikkate değer bulunmaktadır.

Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı

Ermeni sorunu, XIX. yüzyıldan itibaren uluslararası siyasal bir sorun olarak ilk kez Rusya ve İngiltere tarafından gündeme getirilmiştir. Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılabı sonrasında Avrupa'nın sosyal, siyasal ve ekonomik yapısında ciddi değişikliklerin meydana gelmesi Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişki açısından da yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Bundan sonraki süreçte başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya Osmanlı topraklarını paylaşmak, imparatorluğun zenginliklerinden faydalanmak ve elde edecekleri kazançların devamlılığını sağlamak amacıyla gayrimüslim Osmanlı tebaasını etkilemeye ve kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirmeye başlamıştır³.

1877/1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile "Ermeni Meselesi" uluslararası bir soruna dönüşmüştür. Bu süreçte Ermeni sorununun yoğun bir şekilde gündeme gelmesi üzerine 1880'li yıllardan itibaren Ermeni komiteleri kurulmuştur⁴. Bu arada özellikle 1894 yılında Sason ayaklanmasından sonra Avrupa basını ve kamuoyu Osmanlı Devleti aleyhine yoğun bir propaganda başlatmıştır. Büyük Devletlerin konsoloslarının da yer aldığı milletlerarası bir tahkikat komisyonu 20 Temmuz 1895'te yayınladığı raporunda Sason olaylarında Ermenilerin masum olmadığını açıklamıştır⁵.

Bununla beraber bu isyan, Ermeni olaylarına uluslararası bir boyut kazandırmış, İngiltere, Fransa ve Rusya'yı ıslahat için ortak girişim ve baskılara yöneltmiştir. Nihayet 11 Mayıs 1895'te Büyük Devletler tarafından Babıâli'ye verilen bir notada Vilâyât-i Sitte diye adlandırılan Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerinde Ermeniler lehine idari, adli, askeri ve mali konularda ıslahat yapılması ısrarla talep edilmiştir. Ancak Abdülhamit, Doğu vilayetlerini Balkanlaştıracak bu imtiyazlara karşı çıkmış ve ıslahatın bütün tebaa için olmasını istemiştir⁶.

Diyarbakır Ahalisinin Islahat Düşüncesine Tepkisi

Bu türden gelişmeler üzerine Avrupa devletlerinin Ermenileri tahrikleri ve Osmanlı

³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Bilge Yayınları, İstanbul 1987, s. 403; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, C. VIII, s.77; Bilal N.Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, C. III, s.95-98; Yavuz Ercan, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı I, Sayı:37 (Ocak-Şubat 2001), s.44-45.

⁴ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s. 21-22; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, 100. Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, s. 50-55; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s.135; Uras, *a.g.e.*, s. 431-442.

⁵ Gürün, *a.g.e.*, s. 144-149; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986, s. 113-114; Uras, *a.g.e.*, s. 471-478.

⁶ Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 44.

Devleti'ni Ermeniler lehine ıslahat yapmaya zorlaması başta Kürtler olmak üzere bütün Müslümanları rahatsız etmiştir. Ermenilerin, “*Ermenistan*” diye tanımladıkları ve özerinde bir devlet kurmayı hayal ettikleri Vilâyât-ı Sitte’de en fazla Kürtlerin bulunması doğal olarak en fazla Kürt aşiretlerinin geleceğini etkilemekteydi. Bu gelişmeler üzerine, Diyarbakır ahalisi olaylardan bir hafta önce Ulu Camii Kütüphanesi’nde toplanmıştır. Yapılan toplantıda, Ermeniler lehine yapılacak düzenlemelerin ilgililer nezdinde teşebbüse geçilerek protesto edilmesi kararlaştırılmıştır⁷.

Süleyman Nazif tarafından kaleme alınan ve Mabeyn-i Hümayun'a çekilen 31 Ekim 1895 tarihli telgrafta, Diyarbakır'ı temsil eden 400 kişinin imzası bulunmaktadır⁸. Ermenistan düşüncesinin Müslüman ahali üzerindeki etkisi ve Müslümanların buna karşı hissiyatını anlamak mümkündür. Bu belgede bölgenin tarihi sürecine gönderme yapılarak buraların Ermenistan olamayacağı açıkça ifade edilmiştir. “*Her zerresi atalarımızın kanyla süslenen vatanımız, dört beş yılda beri ecnebî entrikalarına ve Ermenilerin taşkınlıklarına sahne olmaktadır*” ifadesiyle başlayan telgrafta özetle şu ifadelere yer verilmiştir:

Diyarbakır ile komşu vilayetlerde sakin olan milyonlarca Müslüman, Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine girerek halis Müslüman ve Osmanlı olduklarını ortaya koymuşlardır. Bu havalide bulunan Müslümanlara karşı kötü niyetli yabancıların birçok iftirada bulduklarını biliriz. Aziz vatanımızın önemli bir parçası olan altı vilayetin ıslahat namı verilen “*imtiyaz*” ile Ermenilere terk edileceği, gelen haberlerden ve mevcut uygulamalardan anlaşılıyor. Osmanlı Devleti’ne ait olan bu altı vilayetin bu şekilde devletimizden kopartılmak istenmesi hepimizi üzmüş ve her evi mateme çevirmiştir. Ortada ıslahatı gerektirecek herhangi bir sebep yoktur. Bu ıslahatın bir takım “*âmâl-i muzırna ilcasiyle silah-ı isyana sarılmış olan küçük bir kavmin pençe-i fesâdi*” olmamasını cidden arzu ederiz.

Bugün Müslümanlardan daha fazla mutlu ve mesut bir şekilde hayatlarını sürdüren Ermeniler, öyle iddia edildiği gibi fakir ve merhamete muhtaç değillerdir. Bu havalide birçok sanayiye ve servete sahip oldukları açıkça bilinmesine rağmen, daha fazla bir imtiyaz için isyan etmeleri sahip oldukları imkânlarla kanaat etmemelerinden ve Müslümanların hukuku aleyhinde daha fazla menfaat elde etme hırsından kaynaklanmaktadır. Ermenilerin, gayrimeşru olan bu istekleri “*efkâr-ı muzırralarının hedef ve gayesini göstermektedir. Altı vilayet için bu suretle pek elim bir gelecek hazırlanmakta olduğunu haber aldığımız gündün beri hepimiz üzüntülü ve kaygılıyız.*”⁹

Ermenilerin yalnız masum bir “*ıslâhât*” talebiyle isyan etmedikleri dönemin raporlarında dile getirilmektedir. Çünkü sonraki dönemlerde Vilâyât-ı Sitte’de ıslahat icrasına başlandıktan sonra bile Ermenilerin “*tervîc-i mefâside*” devam ettikleri ve bu ıslahata ısrarla “*imtiyâz*” namını vererek Müslüman ahaliyi tahrik ettikleri görülmektedir. Osmanlı devlet adamları, meydana gelen Ermeni isyanlarının en önemli sebebini Berlin Antlaşması’yla gündeme gelen ve uluslararası bir mahiyet kazanan “*Islahat Meselesi*”nde görmekteydi.

Buna göre, hiç gerek ve lüzum yokken Ermenilerin sakin olduğu Vilâyât-ı Şarkiye’de Ermeniler lehine birtakım ıslahatların yapılması Berlin Antlaşması’nın bir maddesinde yer almış ve bunun üzerine “*sevda-yı istiklâl kapılan Ermeniler*” nüfus ve

⁷ Mustafa Akif Tütenk, “*Diyarbakır’ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları*”, Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957, s. 316.

⁸ Beysanoğlu, *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif*, s. 14-17.

⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 1998, C. II, s. 727-729.

kuvvetçe kendilerinden çok fazla olan Müslümanları yok sayarak isyan ve karışıklıklara kalkışmıştı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti tarafından Vilâyât-ı Şarkiye’de yürütülen ıslahatların tüm etnik ve dini grupların “*te’min-i hukuk ve refahiyetinden ibaret iken*” ve bütün unsurların yaşam koşulları ve hukuklarının daha iyi sağlanmasını amaçlamasına rağmen bunun Ermeniler tarafından “*imtiyâz*” olarak adlandırılması kabul edilebilir bir durum değildi¹⁰.

Ermeni Olaylarının Meydana Gelmesi

Erzurum, Van ve Sason’da meydana huzursuzluklar ile bu süreçte Ermeniler lehine yapılması düşünülen ıslahat talepleri Diyarbakır Vilayeti’ndeki Müslümanlar ile gayrimüslimlerin heyecanlanmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler nedeniyle Palu ve Silvan’da birtakım Kürt aşiretlerinin zaman zaman Ermenilere saldırdığı haberleri Osmanlı kayıtlarına ve konsolosluk raporlarına yansımıştır¹¹. Süleyman Nazif’in kâtabi olduğu Tahkikat Raporu’nda olaylar öncesi gelişmeler özetle şöyledir:

Ermeniler tarafından Ekim ayının sonlarına doğru gerginlik yeniden tırmandırılmaya çalışılmıştır. Özellikle Ermeni komiteleri ve politize olan ruhaniler, kilise ve dükkânları kapatarak/kapatılarak, hararetli tartışmalar tertip ederek, bildiri ve gösteriler düzenleyerek olaylar çıkarmaya çalışmış ancak gerek alınan tedbirler ve gerekse Müslüman ahalinin sağduyulu davranması ile başarılı olamamıştır. Müslümanların bu tür durumlar karşısında sağduyulu davrandığını ve galeyana gelmediğini gören Ermeniler, Müslümanların en hassas olduğu dini şahsiyetlere yönelik saldırılara girişmiştir. İslam âlimlerinden ve Özdemiroğlu Osman Paşa’nın torunlarından olan Sin Cami-i Şerifi Hatibi Hafız Ömer Efendi, sarığı başından alınarak tahkir edilmiştir. Diyarbakır’ın önemli âlimlerinden olan ve herkesin saygı duyduğu bir kişinin bu şekilde hakarete maruz kalması Müslüman ahaliyi heyecanlandırmış ancak alınan tedbirlerle herhangi bir olumsuzluk meydana gelmemiştir. Komitacılar bu tür girişimleriyle, Müslümanları galeyana getirip, kargaşalık çıkarmayı hedeflemiştir¹².

31 Ekim 1895 Perşembe günü daha önce Diyarbakır Valiliği’ne atanan Enis Paşa’nın valilik fermanının okunma töreni yapılmış ancak bu törene tüm gayrimüslim cemaatlerin ruhani reislerinin katılması gelenek olmasına rağmen, gayrimüslimlerden hiç kimse bu törene katılmamıştır¹³. Ertesi Cuma günü Ermeniler dükkânlarını açmayarak alışılmışın aksine kilise çanları çalmaya ve kiliseler Ermenilerle dolmaya başlamıştır¹⁴. Öğlen ezanının okunmasıyla, Müslümanlar Cuma namazını kılmak için camilere dolmuştur. Müslümanlar camilerde Cuma namazını eda ederken, Ermeni komitacıları, daha önceden planladıkları üzere Ulu Cami, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sasaa, Sin, Arap Şeyh ve Şeyh Matar camilerine silahlı saldırılarda bulunmuştur. Meydana gelen ilk saldırılarda birçok Müslüman camilerin içinde ve bahçesinde hayatını kaybetmiştir¹⁵.

Bu durum vilayet genelinde meydana gelecek olayların başlangıcını teşkil

¹⁰ BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 2-3.

¹¹ BOA, DH. MKT, 411/50; BOA, A.MKT. MHM, 693/15.

¹² BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 7.

¹³ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara 1992, s. 12.

¹⁴ Tütenk, a.g.m, s. 317.

¹⁵ Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul,1976, s. 234-235; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, s. 95; Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2001, s. 40; Joost Jongerden, “20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır’da Olaylar: Ermeniler, Hamidiye Alayları ve Bölge İleri Gelenleri”, <http://www.kurdipedia.org/books/63876.pdf>, s. 11. (erişim: 29.03.2016).

etmiştir¹⁶. Ermenilerin saldırı için Cuma gününü ve mabetleri seçmesi tesadüfî bir durum değildir. Nitekim Anadolu'nun ve Vilâyât-ı Şarkîye'nin birçok yerinde zuhur eden Ermeni olaylarının da aynı şekilde cuma günü yapıldığı ve mabetlerin hedef alındığı açıkça görülmektedir¹⁷. Diyarbakır vilayet merkezinde meydana gelen Ermeni olaylarıyla eş zamanlı olarak vilayete bağlı bazı sancak, kaza ve köylerde de birtakım karışıklıklar meydana gelmiştir¹⁸. Diyarbakır vilayet merkezinde başlayan olayların çevrede duyulması üzerine, birtakım Ermeni yerleşim merkezleri kırsalda bulunan Kürt aşiretlerinin saldırı ve yağmalarına hedef olmuştur. Mahalli idareler, Ermenilerin taşkınlıklarına engel olmaya çalışmakla birlikte, aynı zamanda nüfuzlu din adamlarını devreye sokarak Kürt aşiretlerini teskin etmeye çalışmıştır¹⁹.

Olayların önünün alınması için askeri ve mülkî kurumlar gerekli tedbirleri almışsa da buna rağmen bazı öldürme ve yağmalamaların önüne geçilememiştir. Bu arada Ermeni komitecileri ile ortak hareket edilmeyen yerlerde Ermenilere yönelik herhangi bir saldırı meydana gelmemiştir. Bu yerlerin başında Mardin ve Maden sancaklarının merkez kasabası ile Hazro nahiyesi gelmektedir. Buralarda bulunan Müslüman ahali diğer yerlerde meydana gelen olaylardan hareketle saldırıya geçen aşiretlere karşı şehri savunmuş hatta bu mücadele esnasında birçok Müslüman yaşamını yitirmiştir²⁰. Aynı şekilde vilayet merkezinde olaylara katılmayan ve Müslümanların üzerine silah ve bomba atmayan Ermenilerin hanelerine de herhangi bir saldırı meydana gelmemiştir²¹. Tahkikat Heyeti'nin hazırladığı 25 Ocak 1896 tarihli raporda Diyarbakır Vilayeti genelinde 523 Müslüman hayatını kaybederken 254 kişi yaralanmıştır. Buna mukabil Ermenilerden ise 1971 kişi yaşamını yitirirken 426 kişi yaralanmıştır²².

1 Kasım 1895 Cuma günü meydana gelen olaylara paralel olarak yangınlar çıkarılmıştır²³. Ermeniler, camilere yapılan saldırının yanı sıra şehirdeki panik havasını artırmak için Diyarbakır çarşısındaki dükkânları da ateşe vermişlerdir²⁴. Olayların başlamasından iki saat sonra Şeyh Matar Caddesi'ndeki bir boya dükkânından²⁵ ve Mardin Kapısı yolu üzerinde bulunan Demirciler Çarşısı'nda yangın zuhur etmiştir²⁶. Meydana gelen yangın, bir yandan çatışmaların devam etmesi, diğer yandan yağın yağmur ve Ermeni hanelerinden yangını söndürmeye çalışan görevlilerin üzerine silah atılması nedeniyle genişleyerek Samanpazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahi Pazarı, Kürkçüler, Belediye civarı, Hafaflar, Çifteseki, Buğdaypazarı, Kazancılar, Uzunpazar bölgesindeki yapıların yok olmasına neden olmuştur²⁷. Osmanlı arşiv belgelerine göre meydana gelen yangında;

¹⁶ Tütenk, *a.g.e.*, s. 317.

¹⁷ BOA, Y.PRK. ASK, 109/69.

¹⁸ BOA, Y. PRK. ASK, 108 / 53.

¹⁹ BOA, Y.PRK. ASK, 109/69.

²⁰ BOA, A.MKT. MHM, 636/9.

²¹ BOA, Y.PRK. UM, 55/97.

²² BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s.14.

²³ Yangının kimler tarafından ve ne şekilde çıkarıldığına dair bilgileri olaylardan sonra tanzim edilen iki adet tahkikat raporunda ve vilayetten Sadaret'e çekilen telgraflarda görmekteyiz. Yapılan tahkikatta, görgü şahidi ve yangının söndürülmesi için gerek Belediye ve gerekse Jandarma Komutanlığı tarafından görevlendirilen kişilerin ifadesine başvurulmuştur. İfadesine başvuru olan görgü şahitleri ve görevlilerin tamamına yakını olaylara Ermenilerin sebebiyet verdiğini ve yangının söndürülmesine çalışan görevlilerin üzerlerine silah atılmak suretiyle buna engel olduğunu dile getirilmiştir. BOA, Y.PRK. AZN, 14/29, s. 13-14; Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 234-235.

²⁴ BOA, A. MKT. MHM, 636 / 10; BOA, Y. PRK. UM, 33 / 27; BOA, Y. PRK. UM, 34 / 33.

²⁵ Tütenk, *a.g.m.*, s. 317.

²⁶ BOA, HR. SYS, 2812/1.

²⁷ Tütenk, *a.g.m.*, s. 317; Basri Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, Ulus Basımevi, Ankara 1936, C. III, s. 194.

“*dükâkin-i muhterikenin*” toplamı 878 adettir. Bunların 677 adedi camiler ve mescitlerin vakıf dükkânları ile Müslümanlara ait yerlerdir²⁸.

Ermeni olaylarının çıkış nedeni ve mahiyetini incelemek amacıyla Erkan-ı Harp ikinci Feriki Abdullah Paşa başkanlığında vilayete gönderilen Tahkikat Komisyonu beş altı ay boyunca vilayette kalarak Diyarbakır Ermeni olaylarını derinliğine incelemiş ve bu konuda önemli bir rapor hazırlamıştır. Süleyman Nazif’in kâtibi olduğu bu rapor, 25 Ocak 1896 tarihinde Padişah’a sunulmuştur²⁹. Süleyman Nazif’in bu raporu tanzimdeki meseleye nüfuz ve edebi kudreti nedeniyle Abdullah Paşa’nın takdirlerini kazandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Tahkikat Komisyonu başkanı Abdullah Paşa, bu görevden sonra Musul’a vali olarak atanınca Süleyman Nazif’i terfi ettirerek beraberinde götürmüştür³⁰.

II. Meşrutiyet Döneminde Süleyman Nazif’in Olaylara Bakışı

İkinci Meşrutiyet’in ilanı ile önemli bir sürece girilmiş ve Osmanlı idaresinde bulunan gayrimüslimler bu süreçten büyük bir memnuniyet duymuşlardır. II. Abdülhamit döneminin politikalarından memnun olmayan siyasi yapılar ve çevreler bu süreci olumlu bir başlangıç olarak görmüştür. Siyasi atmosferdeki bu değişiklik, aralarında Süleyman Nazif’in de bulunduğu birtakım kişilerin olaylara bakışını etkilemiştir. Nitekim bu süreçte Süleyman Nazif’in Ermenilere olan tutumunun ve 1890’lı yıllarda başta Vilâyât-ı Sitte’de meydana gelen olaylarla ilgili bakış açısının değişiklik gösterdiğini anlıyoruz. Süleyman Nazif, hürriyet, eşitlik ve kardeşlik kavramlarının revaçta olduğu bu dönemde Ermenilerin sadece devletin baskı politikalarından ve ilkel yönetim tarzından rahatsızlık duyduğunu ve siyasi bir amaç gütmeye başladığını dile getirmiştir.

Süleyman Nazif, 7 Şubat 1909 tarihli Yeni gazetede “*Tarihi Bir Müsâmere*” adlı yazıda Ermenileri ve Müslümanları altı asır boyunca birbirine sarılmış, birbirine sığınmış ve birtakım elim hadiselerle karşı birbirlerini destekleyen iki unsur olarak ifade etmektedir. 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla gündeme gelen Ermeni taleplerinin Müslümanlar tarafından abartılarak, bu taleplerin büyük bir korkuya dönüştürüldüğünü belirtmiştir. Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi ile Ermenilerin “*müsâvât*” (eşitlik) talebinden de vazgeçerek yalnız ıslahat istediklerini belirten Süleyman Nazif, toplumun çoğunluğunun bu maddeyi Müslümanları ebedi olarak felakete uğratacak bir “*ukde-i elîme*” gibi algıladığını ileri sürmüştür. Aslında Ermenilerin sakin bulunduğu vilayetlerde ıslahat yapılması yönündeki talebin mantıklı, gerekli ve insani bir talep olduğunu vurgulayarak bunun üzerinden korku oluşturulmasının doğru olmadığını dile getirmiştir.

Süleyman Nazif, söz konusu ıslahata her vilayetin, her yerin, her kavim ve ferdin aynı derecede ve aynı şiddetle ihtiyacı olduğunu ifade ettikten sonra, Ermenilerin müsavati ve ıslahatı her şeyi bırakarak yalnız adalet istediklerini, bir Ermeni’nin her adımda bir felakete uğramaksızın tarlasını sürüp kazancıyla çoluk çocuğunun yaşamını temin edebilesini hedeflediğini ancak bu masum taleplerden o zamanki yöneticilerin pek manasız manalar çıkardığını ve birtakım felaketlerin meydana geldiğini eklemiştir.

Süleyman Nazif, Ermenilerden hiç kimsenin Vilâyât-ı Sitte’yi Osmanlı Devleti’nden ayırarak “*münferit bir heyet-i içtimaiye teşkil etmek hayal-i hamına*” hadim olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmektedir. Süleyman Nazif, bu ifadeyle adeta Ermeni komitelerinin ve din adamlarının çalışmalarını unutmış gözükmektedir. Ermenilerin yoğun

²⁸ BOA, HR. SYS, 2812/1, s.12; BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 7/8; BOA, Y. PRK. UM, 34 / 33; Hocaoğlu, a.g.e, s. 234-235.

²⁹ BOA, Y.PRK. ASK, 109/69.

³⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C. II, s. 733.

olarak yaşadığı yerlerde bile çoğunluğu teşkil etmediğine vurgu yaptıktan sonra, Ermenilerin yalnız altı vilayet dâhilinde değil, her yerde az çok var olduklarını ve dolayısıyla Ermenilerin 27 vilayetteki menfaatlerini sadece sınırlı bir bölgeye feda etmek istemedikleri belirtmektedir. Süleyman Nazif, makalenin devamını ise özetle şöyle sürdürmektedir:

“Ermeniler mutedil bir kavimdir. Ermeniler bizim öteden beri toprak kardeşlerimizdir. Çağlardan beri aynı havayı teneffüs ettik ve aynı topraktan beslendik. Geçen on beş senelik kötü hatıralar kadim hatıralara tahakküm edemez. O on beş senelik uğursuz tablolar karşısında biz de kendileri kadar üzgün ve fazla olarak mahcubuz. Fakat bir takım acı hatıraları sürekli olarak gündeme getirilerek ve insanları tahrik ederek acıları dindiremeyiz. Bir yaranın daima kanatılarak tedavisinin mümkün olmadığı gibi”³¹.

Mütareke Döneminde Ermeni Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin Van ve çevresinde isyan etmeleri ve Ruslarla işbirliği yapmaları Osmanlı ordusunu zor durumda bırakmıştı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Hükümeti, Ermenilerin Irak ve Suriye topraklarına tehcir edilmesini bir tedbir olarak kararlaştırmıştı³². Bu kararın uygulanması neticesinde Ermenilerin büyük bir kısmı buldukları yerlerden Suriye ve Irak topraklarına tehcir edilmişti. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamasından bir süre sonra bir kısım Ermeniler, yerlerine geri dönmüştü. Osmanlı Devleti ile Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ise Ermeni sorunu açısından yeni bir dönem başlamıştı. Bu süreçte bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını hem İtilaf Devletleri hem de Ermeni temsilcileri gündemde tutmuşlar ve birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır.

İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nden kısa süre sonra Anadolu topraklarında işgallere başladı. Özellikle Vilâyât-ı Şarkiye ile Adana, Urfa, Maraş ve Antep'de İtilaf Devletleri'nin desteğini alan Ermeniler, bölge halkına baskı ve zulme başladılar. Ancak gerek İtilaf Devletleri'nin haksız işgalleri ve gerekse de Ermenilerin Müslüman halka yaptığı baskı ve zulümler, Türk halkının Anadolu'da şekillenmekte olan Milli Mücadele etrafında toplanmasını ve Ermenilerle mücadele etmesini sağlamıştır. Mondros Mütarekesi sonrasında Vilâyât-ı Sitte ve Kilikya'da Bağımsız Ermenistan'ın kurulması yönündeki Ermenilerin faaliyetleri karşısında Süleyman Nazif'in başyazarı olduğu Hadisat gazetesi gelişmeleri yakından takip etmiş ve basın yoluyla halkı ve uluslararası kamuoyunu doğru bilgilendirmeye çalışmıştır. 4 Aralık 1918'de İstanbul'da kurulan Hadisat gazetesi, Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-ı Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin resmi yayın organı olarak faaliyet yürütmüştür³³. Mütareke dönemi İstanbul basınında “*Ermeni Meselesi*”nin yoğun olarak ele alındığı görülmektedir³⁴.

Hadisat gazetesi, Vilâyât-ı Şarkiye'nin haklarını savunmak ve bir kamuoyu oluşturmak amacıyla etkili yayınlar yapmıştır. Özellikle hem Ermeni hem de Le Progres ve Lyon gibi Fransız gazetelerinde yayınlanan yazılarda Türklerin Ermenileri katlettiği yönündeki iddialara karşı son derece tepkilidir. Türk birliklerinin özellikle Kafkasya'dan çekilirken Mütareke hükümlerine aykırı olarak Ermenilere eziyet ettiği yönündeki

³¹ Süleyman Nazif, 7 Şubat 1909 tarihli *Yeni Gazete*, <http://team-aow.discuforum.info/t6202-Tarihi-Bir-Musamere-Suleyman-Nazif.htm>, (erişim: 20.03.2015).

³² Gürün, *a.g.e.*, s.212-213; Süslü, *a.g.e.*, s. 111-113; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 44-45.

³³ *Hadisat*, 4 Aralık 1918, s.1.

³⁴ Bünyamin Kocaoğlu, “*Mütareke Basınında Ermeni Meselesi Tartışmaları*”, *History Studies*, Volume: 5, Issue: 6, November 2013, s. 2010.

haberlerin asılsız Ermeni iddiaları olduğunu vurgulayan Hadisat gazetesi, gerçeğin ise tam tersi bir durum arz ettiğini ve hem Kafkasya hem de Vilâyât-ı Şarkiye’de şiddet görenlerin Müslümanlar olduğunu vurgulamıştır³⁵. Bu gerçek karşısında hükümet ve halkın daha dikkatli olması gerektiğini belirten gazete, Vilâyât-ı Şarkiye’nin haklarını savunurken Ermeni propagandası karşısında etkin bir karşı propaganda sürecini başlatmıştır. Fransızların bölgeyi İngilizlerden aldıktan sonra Adana, Antep ve Urfa’daki Ermenileri silahlandırmalarına ve Ermenilerin Fransız ordusunda görev alarak, Fransız üniforması altında Türk halkına yaptığı katliamlara değinmiştir³⁶

Paris Barış Konferansı ve Ermenilerin Talepleri

Paris Barış Konferansı ve Ermenilerin diplomatik faaliyetleri Süleyman Nazif’in başarılarını yaptığı Hadisat gazetesinin üzerinde durduğu ve karşı propaganda geliştirdiği konulardan biridir. Sonuçları itibarıyla dünyanın kaderini büyük ölçüde etkileyen uluslararası metinlerden birisi 18 Ocak 1919-21 Ocak 1920 tarihleri arasında gerçekleşen Paris Barış Konferansı’dır³⁷. Osmanlı Devleti’nin yanı sıra diğer mağlup devletlerin de durumlarının görüşüleceği Paris Barış Konferansı’nda Osmanlı aleyhtarı kampanyanın en önemli kozlarından birisi “*Ermeni Meselesi*” olmuş ve Osmanlı Devleti bu konuda uluslararası kamuoyunda suçlu gösterilmeye çalışılmıştır.

Ermeniler, konferansa Türkiye Ermenilerinin temsilcisi olarak Boğos Nubar Paşa’nın³⁸ başkanı olduğu Avrupa Millî Ermeni Delegasyonu, Taşnak Lideri ve Ermeni Millî Meclisi Başkanı Avedis Aharonyan başkanlığındaki Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu ile din adamlarından oluşan ve başkanlığını da Ermeni Patriği Terziyan’ın yaptığı Din Adamları Delegasyonu’ndan oluşan kalabalık bir grupla katılmıştır. Ermeni delegasyonu Vilâyât-ı Sitte ve Kilikya bölgeleri üzerinde bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasını savunmuştur³⁹.

Bu gelişmeler üzerine Hadisat gazetesi, Vilâyât-ı Şarkiye’nin hukukunun korunmasını sağlamak amacıyla ciddi bir propaganda faaliyetine başlamıştır. Gazetenin başyazarı Süleyman Nazif’in makaleleri bu propaganda faaliyetinin en etkileyici ve etkin örneklerindedir. Nitekim konferans öncesinde 5 Aralık 1918 tarihli nüshasında yayınlanan “*Can Noktamız*” başlıklı makalesinde Süleyman Nazif, Ermenilerin tarihin hiçbir devrinde Vilâyât-ı Şarkiye’de çoğunluk olmadıklarını ve bölgenin Selçuklular zamanından beri Müslüman olduğunu vurgulamıştır. Paris Barış Konferansı’nda bölgenin tarihsel durumunun göz önüne alınması gerektiğine vurgu yapmış ve Doğu illerinin haklarını korumak amacıyla kurulan Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin

³⁵ *Hadisat*, 6 Şubat 1919, s.2; *Hadisat*, 7 Nisan 1919, s.2.

³⁶ *Albayrak*, 16 Kasım 1919, s.2; *Albayrak*, 30 Kasım 1919, s.2; *Albayrak*, 21 Aralık 1919, s.1; *Hadisat*, 17 Kasım 1919, s.2; İzzet Öztoprak, “*Adana ve Çevresinde Müdafaa-ı Hukuk Çalışmaları*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: VIII, Sayı: 21, (Kasım 1991), s.119.

³⁷ Kemal Mazhar Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Berhem Yayınları, Ankara 1992, s.306-307.

³⁸ Türkiye’deki Ermenileri temsilen Barış Konferansı’na katılan Ermeni delegesi Boğos Nubar Paşa, Mısır’a yerleşen ve bir ara Ticaret ve Dışişleri Bakanlığı görevlerini yapan Nubar Paşa’nın oğludur. Babası Nubar Paşa, zeki ve çalışkanlığı ile tanınır. Mısır’ın sayılı zenginleri arasında sayılan Boğos Nubar Paşa, Kahire’de önemli yatırım ve büyük projeler gerçekleştirmiştir. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi (1918-1922)*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, C.II, s. 99.

³⁹ Uras, *a.g.e.*, s.656.

sonuna kadar bunu savunacağını belirtmiştir⁴⁰.

Süleyman Nazif, 13 Aralık 1918 tarihli makalesinde ise, yine Müdafaa-ı Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin faaliyetleri üzerinde durmuş ve bölge halkının hiçbir devletin onayını beklemeden kendi haklılığını herkese kanıtlayacağını ve Batılı devletlerin de bunu onaylayacağını dile getirmiştir: “*Biz hakkı Avrupa ve Amerika kapılarında zelilâne dilenmeyeceğiz. Açık alın ve vakur-ı itmînân ile biz onu istida'â edeceğimiz zaman, Amerika ve Avrupa'nın ricâl-i zî-insâfî görecek ve tasdik edecektir. Türk'ün Vilâyât-ı Şarkîye'de dahi hakk- ı sarâhi vardır.*”⁴¹

Süleyman Nazif, başlattığı bu propaganda faaliyeti ile konferans öncesinde halk ve hükümet temsilcileri arasında Ermeni faaliyetleri karşısında belli bir hassasiyetin ve tepkinin oluşması sağlanmıştır. Hadisat gazetesi, konferans başladıktan sonra ise Paris'teki gelişmeler ve Ermenilere verilen ayrıcalıklar karşısında son derece eleştirel yorumlarla gelişmeleri protesto etmiştir. Süleyman Nazif, “*Bir Feryad Münasebetiyle*” başlıklı yazısında Boğos Nubar Paşa'nın Avrupa devletleri nezdinde, Ermeniler lehindeki propaganda çalışmalarını eleştirmiştir. Süleyman Nazif, Boğos Nubar Paşa'nın hayali bir Ermenistan kurmak için tarihi, mantığı, akli ve insafî bu arzusu doğrultusunda bir oyuncak olarak kullanmak istediğini ifade etmiştir⁴². Hadisat gazetesinin 28 Şubat 1919 tarihli nüshasında, konferansa katılacak Türk temsilcilerin Vilâyât-ı Şarkîye'nin haklılığını sona kadar savunması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, Cemiyet-i Akvam'ın Ermenilerin tekliflerini onaylaması durumunda bu durumun Müslüman Türk halkının Cemiyet-i Akvam'a karşı hissettiği güvenin sarsılmasına neden olacağını vurgulamıştır⁴³.

Tehcir Suçlarının Tespiti ve Yargılanması

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalan ve bu suretle Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti, böylece her bakımdan şartları daha ağır ve oldukça çalkantılı bir döneme girmiştir. Mütareke dönemi, savaş yıllarında Osmanlı Devleti'nin tek ve tartışılmaz siyasi gücü İttihat ve Terakki hükümetlerinin uyguladıkları politikalarının şiddetle ve acımasızca tartışıldığı bir dönemdir. Ermeni tehcirinde görevli bulunanlardan görevlerini suiistimal edenlerin yargılanması meselesi, hükümetleri en çok meşgul eden sorunlarından birisidir. Bu süreçte, “*tehcir meselesi*” İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için kullanabilecekleri en müsait araç olmuştur. Gerek düşman kuvvetlerin devletin içişlerine müdahalelerini önlemek gayesiyle, gerekse bir takım iç politik hesaplar nedeniyle tehcirde görevlerini suiistimal ettikleri ileri sürülen memurların yargılanmasına karar verilmiştir⁴⁴.

8 Ocak 1919 tarihinde İstanbul'un yanı sıra İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Antep'te Divan-ı Harb-i Örfî mahkemeleri kurulmuştur. Adı geçen yerlerdeki Divan-ı Harb-i Örfî üyeleri 14 Ocak 1919 tarihinde atanmıştır. Böylelikle tehcir suçlularını yargılamak üzere sekiz olağanüstü mahkeme oluşturulmuştur⁴⁵. İtilaf Devletleri'nin talimatı ile oluşturulan bu mahkemelerin işleyişini ve kuruluş amacını eleştiren Süleyman Nazif, 5 Mart 1919 tarihli makalesinde Boğos Nubar Paşa ve arkadaşlarının “*Ermenilerin tehcîr ve taktîl (öldürme) efsanelerinden felâket destanları*” ortaya çıkarmaya çalıştıklarını ve

⁴⁰ Hadisat, 5 Aralık 1918 s.1.

⁴¹ Hadisat, 13 Aralık 1918, s.1.

⁴² Hadisat, 5 Mart 1919.

⁴³ Hadisat, 28 Şubat 1919, s.1; Albayrak, 20 Ocak 1919, s.1.

⁴⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007, s. 408; Feridun Ata, İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s.76.

⁴⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, s. 408-409.

böylelikle Avrupalılar ve Amerikalılar nezdinde Türkler aleyhinde bir hava oluşturmak istediklerini ifade etmiştir. Süleyman Nazif, tehcir ve taktıl meselesinin uluslararası bir komisyon tarafından araştırılmasını istemiştir. Bu şekilde bir komisyonu bütün Müslümanların arzu ettiğini dile getirmiştir. Süleyman Nazif, seferberlik öncesinden Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ve sonrasında fiili olarak Ermenilerin tecavüzlerde bulduklarını ve bu durumun daha önce Boğos Nubar Paşa tarafından da itiraf edildiğini belirtmiştir⁴⁶.

Süleyman Nazif, 2 Nisan 1919 tarihli yazısında da görülmekte olan davaların “tehcir ve taktıl” adı altında birleştirilmesini doğru bulmadığını belirtmiştir. Tehcir ile taktıl kavramlarının farklı anlamlar taşıdığını dile getirmiştir. Süleyman Nazif, devletin savaşın oluşturduğu zorunluluklar içinde, savaş bölgesindeki bazı unsurları göç ettirmek gereğini duyduğunu ve bunun için de bir kanun hazırladığını, devletin bu uygulamasında haksız olduğunu iddia edenlerin o zamanki şartları ve olayları araştırması gerektiğini de vurgulamıştır. Bu konuda uluslararası bir mahkemenin oluşturulmasına hiçbir Türk'ün hayır demeyeceğine dikkat çeken Süleyman Nazif, tehcir sırasında kanuna aykırı hareket etmeyenlerin cezalandırılmaması gerektiğini, çünkü bunların sadece kanunu uyguladıklarını ileri sürmüştür. Bununla birlikte, kanuna aykırı davranan büyük küçük bütün memurların ise cezalandırılmasını istemiştir.

Süleyman Nazif gerek milletin, gerekse hükümetin tehcir ve taktıl işlerinden dolayı suçlanamayacaklarını şu ifadelerle dile getirmiştir: “*Milletin hem tehcir, hem taktıl meselesinde günahı olmadığını ezcümle bazı vesâik-i ecnebiye de itiraf ve teyit ediyor. O halde hükümet kaldı. Hükümet, murâkabe-i milliyenin tasdikine mazhar bulunduğu için tehcirin mezalimiyle taktıl feci'ânda müsamahakâr görünmüşse bittabi millette bir hiss-i muaheze ve yine bittabi manen ve tarihen terettüp eder. Biz öyle zan ve hatta kanaat ederiz ki hükümetimizin heyet-i umumiye ve meşrû'ası bu meselede medhûl (kusurlu) ve o cerâimden (suçlardan) mesul değildir.*”⁴⁷

Süleyman Nazif, devlet memurlarının birçoğunun tehcir kanununu merhametli ve şefkatli bir şekilde uyguladıklarını ancak Trabzon valisi Cemal Azmi gibi bazı “...canavar tıynetli” kişilerin suça bulaştığını belirtmiştir. Süleyman Nazif, bu şekilde görevini kötüye kullananların birçoğunun görevlerinden alındıklarını, eğer hükümetin taktıl ve mezalime yönelik resmi bir emri bulunsaydı görevden alınanlar içinden bunu dile getireceklerin olacağını dile getirmiştir. Ayrıca resmi bir emir bulunmamasına rağmen kanun dışı hareketlerde bulunan birtakım memurların bu suçu kendi adlarına işlediklerine vurgu yapmıştır⁴⁸.

⁴⁶ Hadisat, 5 Mart 1919, s. 1.

⁴⁷ Hadisat, 2 Nisan 1919, s. 1.

⁴⁸ Alemdar gazetesi yazarı Refii Cevad 5 Nisan 1919 tarihinde “*Peki Yüzbinlerle Ermeni'yi Kim Öldürdü?*” başlığıyla kaleme aldığı yazısında, Hadisat gazetesi yazarı Süleyman Nazif Bey'in özellikle Tehcir ve Taktıl hadisesi ile ilgili değerlendirmelerini ele almış, yüzbinlerce Ermeni'nin katli ve katillerini himaye eden yaklaşımını eleştirmiştir. Süleyman Nazif Bey'in “*Devlet icabat-ı harbiyeye tâbi olarak menâtik-ı harbiyede sakin ba'zı anasır hakkında tehcir mu'amelesini tatbik etmeğe lüzum gördü ve bir de kanun tanzim etti*” tarzında icraatı meşru gören yaklaşımını, “*Bir hükümet teb'asından lâletta 'yin bir ferdinin, evini, ailesini, mülkünü, nakdini gasba hangi hakla selahiyât-dâr olur? Üç dört yaşında bir çocuğun eline, memedeki yavrusunu kucağına alarak cebindeki o günlük yiyeceği, ekmeği ancak tedarik edebilecek son nakdini de ilk menzilde verdikten sonra bir semt-i meçhule, Deyr-i Zor çöllerine, kadınları sefere mecbur edecek harbin hangi icabatı vardı?*” cümleleriyle eleştirerek bunun tamamen bir İttihat ve Terakki tezgahı olduğunu ileri sürmüştür. Refii Cevat Bey, Hadisat'ın eleştirilerine “*Ne Diyoruz, Ne İstiyoruz?*” başlığıyla kaleme aldığı yazısında da devam ederek, özellikle, Türklerin de zulme uğradığı tehcir ve taktilin her iki tarafı da kapsadığı tarzındaki Hadisat gazetesinde yer alan değerlendirmelere cevaben, kendisinin

Süleyman Nazif, hükümetin talimatlarına rağmen tehcir kanununu uygulamayan devlet memurlarının varlığına da dikkat çekmiştir. Konya’da Vali Celal Bey, Kastamonu’da Reşit Paşa ve Kütahya’da Mutasarrıf Faik Ali Bey’in tehciri gereksiz görerek “*hük-m-i kanunu infaz etmeyerek Ermenilerin kadınına, erkeğine, ihtiyarına, gencine müşfik birer hâmi olduklarını*” ifade etmiştir. Süleyman Nazif, yukarıda adı geçen memurların davranışlarının şahsi bir fazilet olarak kabul edildiğini; suç işleyenlerin suçlarının ise devlete ve millete yüklendiğini, fakat görevlerini suiistimal edenlerin kusurlarının şahıslara ait bir suç olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır⁴⁹.

Sonuç:

Osmanlı Devleti’nin yaklaşık olarak son kırk yıllık döneminde gerek içeride ve gerekse de dış politikada en fazla mücadele ettiği husus “*Ermeni Meselesi*” olmuştur. Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti’nden imtiyaz ve özerkliklerle başlayan tavizler neticesinde bağımsız bir devlet haline gelmeleri Ermeni milliyetçilerini heyecanlandırmıştır. Bu nedenle Ermeni ruhani ve yetkilileri, 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında uluslararası kamuoyunun desteğini alarak Osmanlı Devleti’ne karşı birtakım imtiyazlar elde etmeye çalışmış ve bu bağlamda Ayastefanos/Berlin Antlaşmalarında Ermeniler lehine düzenlemeler yapılmasını talep etmiştir.

Ermenilerin taleplerini dikkate alan Büyük Devletler, bu antlaşmalarda Ermeniler lehine düzenlemeler yapılmasını kararlaştırmış ve bu konuda Babıâli’ye baskı yapmıştır. Bu baskılar neticesinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu vilayetlerinde birtakım düzenlemelerin yapılacağı yönündeki gelişmelerden özellikle bölge halkı büyük bir tedirginlik duymuş ve muhtemel düzenlemelere tepki göstermiştir. Bu süreçte Süleyman Nazif, Diyarbakır Vilayeti’ndeki gelişmeleri yakından takip etmiş ve hatta aktif olarak hadiselerin içerisinde yer almıştır. Şehir eşrafının önde gelenlerinin bir mensubu olan Süleyman Nazif, 1 Kasım 1895 Cuma günü meydana gelen Ermeni olaylarından sonra şehre gelen Tahkikat Komisyonu’nun çalışmalarına dâhil edilmiş ve hatta bu komisyonun kâtipliğini yapmıştır.

Osmanlı Devleti’ne olan sadakati ve vatanperverliği nedeniyle yetkililerin dikkatini çeken Süleyman Nazif, birtakım valiliklere getirilmiştir. Süleyman Nazif, Tahkikat Komisyonu raporunda, Ermeni Meselesini büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkar çatışmalarının bir sonucu olarak görmüş ve olayların müsebbibinin tamamen Ermenilerden kaynaklandığını savunmuştur. Ancak Süleyman Nazif’in bu meseleye bakışı II. Meşrutiyet döneminde değişmiştir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin normalleştiği bu dönemde Süleyman Nazif, Ermeniler lehine yapılması düşünülen ıslahatlara Müslümanların gösterdiği tepkinin yersiz olduğunu ve Ermenilerin taleplerinin meşru ve doğal hakları içerdiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra birçok Osmanlı vilayetinde yaşayan Ermenilerin Osmanlı’dan ayrı bir devlet kurmak gibi bir düşüncesinin de olmadığını belirtmiştir.

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşına girdiği süreçte Ermeni komitelerinin faaliyetleri üzerine Ermeniler büyük ölçüde Irak ve Suriye topraklarına tehcir edilmişlerdir. Bu konu ile ilgili olarak Mütareke döneminde birçok gazetede fikirlerini ortaya koyan Süleyman Nazif, Ermenilerin tehcir edilmesi yönündeki kararın zaruretine atıf yaparak

---

de Ermenilerin Türklere yapmış oldukları mezalimi dile getirdiğini, görmezden gelmediğini, zulm yaptığı sabit olan Ermenilerin de cezalandırılmasını istediğini her kim tehcir ve taktik yapmış ise onların da mutlaka cezalandırılması gerektiğini sürekli dile getirdiğini ileri sürmüştür. *Alemdar*, 5 Nisan 1335, nr. 104-1414, s. 1.

⁴⁹ *Hadisat*, 5 Mart 1919; *Hadisat*, 2 Nisan 1919; *Memleket*, 11 Şubat 1919; *Memleket*, 23 Mart 1919; *Memleket*, 9 Nisan 1919; *Memleket*, 14 Nisan 1919.

hükümetin uygulamasını desteklemiştir. Ancak tehcir esnasında suçta bulaşan birtakım yetkililerin uygulamalarının devlete mal edilemeyeceğini aksine hükümetin bu konuda hassasiyetle hareket ettiğini hatta suçta bulaşanları cezalandırdığını savunmuştur. Bunun yanı sıra Ermenilerin “*tehcîri ve taktîli*” meselesinde uluslararası bir komisyonun kurulmasını önermiştir.

Paris Barış Konferansı ile Vilâyât-ı Sitte ve Kilikya’da bağımsız bir Ermenistan kurulması yönündeki Ermeni temsilcilerinin faaliyetlerini başyazarı olduğu Hadisat gazetesinde yüksek tonda eleştirmiştir. Bu yazılarında tarihi ve demografik açıdan bu vilayetlerin Ermenilere terk edilemeyeceğini savunmuş ve Şark Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti vasıtasıyla bunu dünya kamuoyuna anlatmaya çalışmıştır. Bu cemiyetin çalışmaları neticesinde Paris Barış Konferansı’nda Ermeni delegelerinin sundukları tekliflerin kabul görme şansı zayıflamıştır.

KAYNAKÇA:

ARŞİV BELGELERİ:

BOA, A.MKT. MHM, 636/9
BOA, A.MKT. MHM, 693/15
BOA. A. MKT. MHM, 636 / 10
BOA, DH. MKT, 411/50
BOA, HR. SYS, 2812/1
BOA, Y. PRK. ASK, 108 / 53
BOA, Y. PRK. UM, 33 / 27
BOA, Y. PRK. UM, 34 / 33
BOA, Y. PRK. UM, 34 / 33.
BOA, Y.PRK. ASK, 109/69
BOA, Y.PRK. AZN, 14/29
BOA, Y.PRK. UM, 55/97

GAZETELER:

Albayrak, 16 Kasım 1919; Albayrak, 30 Kasım 1919; Albayrak, 21 Aralık 1919, Albayrak, 20 Ocak 1919.

Alemdar, 5 Nisan 1335, nr. 104-1414.

Hadisat, 4 Aralık 1918; Hadisat, 5 Aralık 1918; Hadisat, 13 Aralık 1918; Hadisat, 6 Şubat 1919; Hadisat, 28 Şubat 1919; Hadisat, 5 Mart 1919; Hadisat, 2 Nisan 1919; Hadisat, 7 Nisan 1919; Hadisat, 17 Kasım 1919.

Memleket, 11 Şubat 1919; Memleket, 23 Mart 1919; Memleket, 9 Nisan 1919, Memleket, 14 Nisan 1919.

ARAŞTIRMA ESERLER VE MAKALELER:

Ahmed, Kemal Mazhar, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Berhem Yayınları, Ankara 1992.

Ahmet, Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005.

Ata, Feridun, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C.II, Ankara 1998.

-----, *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif*, Diyarbakır Tanıtım ve Turizm Yayınları, Ankara 1979.

-----, *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara 1992.

Çelik, Akın, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basınında Tehcir Davaları*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.

Ercan, Yavuz, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı I, Sayı:37 (Ocak-Şubat 2001), s.44-45.

Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983.

Gür, Muhammet, "Süleyman Nazif", DİA, 2008, C.XXXVIII, s.92-94.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993.

Jongerden, Joost, "20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır'da Olaylar: Ermeniler, Hamidiye Alayları ve Bölge İleri Gelenleri", <http://www.kurdipedia.org/books/63876.pdf>. (erişim: 29.03.2016).

Karacakaya, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2001.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, C. VIII, Ankara 1983.

Kocaoğlu, Bünyamin, "Mütareke Basınında Ermeni Meselesi Tartışmaları", History Studies, Volume: 5, Issue: 6, November 2013, s.207-24.

Konyar, Basri, *Diyarbakır Yıllığı*, Ulus Basımevi, C.III, Ankara 1936.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986.

Orhun, Hayri- Belek, Mehmet- Kasaroğlu, Celal, *Meşhur Valiler: 50 Ünlü Vali*, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

Öztoprak, İzzet, "Adana ve Çevresinde Müdafaa-ı Hukuk Çalışmaları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: VIII, Sayı: 21, (Kasım 1991), s.117-139.

Süleyman Nazif, "Tarihi Bir Müsâmere", 7 Şubat 1909 tarihli Yeni gazete, <http://team-aow.discuforum.info/t6202-Tarihi-Bir-Musamere-Suleyman-Nazif.htm>, (erişim: 20.03.2015).

Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, 100. Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990.

Şimşir, Bilal N., *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, Türk Tarih Kurumu, C. III, Ankara 1989.

Oktay BOZAN

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi (1918-1922)*, Hürriyet Vakfı Yayınları, C. II, İstanbul 1986.

Tütenk, Mustafa Akif, “*Diyarbakir’in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları*”, Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Bilge Yayınları, İstanbul 1987.

dünya